

MİLLİ FOLKLORDA İSLAM DİNİNİN POETİK TƏSVİRLƏRİ

Qalib SAYILOV,

AMEA-nın Folklor İnstitutu,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

qalibsayilov@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *folklor, Azərbaycan folkloru, İslam, mif-din, magiya-din, politeizm, monoteizm, tanrıçılıq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *фольклор, Азербайджанский фольклор, Ислам, миф-религия, магия-религия, politeizm, монотеизм, тенгрианство.*

KEY WORDS: *folklore, Azerbaijani folklore, Islam, myth-religion, magic-religion, polytheism, monotheism, Tengrism.*

Din ictimai şüur forması kimi son dərəcə mürəkkəb fenomendir. Haqqında saysız-hesabsız fikirlər deyilmiş, təriflər verilmiş, münasibətlər ifadə olunmuş “din” konseptini bizim burada fenomen, yəni hələ öyrənilməmiş, dərk olunmamış məsələ adlandıрмаğımız elə ona mövcud münasibətlərdən irəli gəlir.

Azərbaycanda din mövzusu sovet dönəmində, sözün əsl mənasında, qorxulu və yasaq mövzu idi. Burada heç bir fərdi təşəbbüsə, şəxsi “yaratıcılığa” yol vermək olmazdı. Bütün yazılar elmi sahəsindən, mövzusunun və janrından asılı olmayaraq, Moskvadan gələn ideoloji “ustanovka”lar əsasında yazılırdı. Antidin mahiyyətli olan və əsas etibarilə təbliğati xarakter daşıyan bu saysız-hesabsız “əsərlərin” fəlsəfi mahiyyətini dinin uydurma olması haqqındakı tezis təşkil edirdi. Azərbaycanlı ədəbiyyatlarda dinə bu materialist baxış müasir “maskirovka”lar altında bu gün də davam edir. Folklor-din, mifologiya-din münasibətlərinə baxış da bu çərçivədə davam etməkdə olub, sovet epoxasında deyilənlərin təkrarından ibarətdir. Lakin keçən dövrlərdən fərqli olaraq, müasir folklorşünaslıq tədqiqatlarında bir ideoloji azadlıq var: tədqiqatçı dinə əsaslanan görüşlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilər. Bu, xüsusilə təsəvvüf folkloru, o cümlədən folklordakı dini obraz və motivlərlə bağlı yazılarda açıq görünür.

Görkəmli rus-sovet etnoloqu S.A.Tokarev yazır ki, “Din ilə mifologiyanın münasibətləri məsələsi müxtəlif istiqamətlərə məxsus alimlər tərəfindən fərqli şəkildə həll olunmuşdur. Əsasən Hind-Avropa, qismən də başqa xalqların mifoloji materialını ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq etməyə başlayan köhnə mifoloji (astral-mifoloji, naturalist) məktəb bu məsələni birbaşa ortaya qoymurdu. Ona görə ki, din (Xristianlıq, İslam, İudaizm və s.) həmin dövrdə ancaq mürəkkəb dini təlim hesab olunurdu. Mifologiya isə qədim poeziya kimi qəbul olunurdu. Həm də mifoloji məktəbin nümayəndələri mifologiyanı bu mənada xalq dini inanclarından ayırmırdılar” [1, s.376].

Burada diqqəti cəlb edən ən mühüm məqam mifologiyadan, başqa sözlə, mifologiya elmindən dinə baxışdır. Və göründüyü kimi, mifoloji məktəbin nümayəndələri dinlə mifologiya arasında ciddi sərhəd qoymur, onları vahid poetik sistem daxilində götürüdürlər.

S.A.Tokarevin başqa bir əsərində dinə verdiyi tərif də bu materialist ruhu özündə əks etdirir. O yazır: “Din sosial hadisədir. Dini təsəvvürlər heç vaxt fərdi yaşayış və hərəkətlərlə məhdudlaşmır: o, həmişə ictimai nizamın bu və ya digər faktı ilə ifadə olunur. Din insanın təsəvvür edilən fəvqəltəbii dünyaya olan münasibətidir. İnsan bu münasibət çərçivəsində heç vaxt təcrid olunmuş fərd kimi fəvqəltəbii dünyaya qarşı durmur. Din ideoloji forma kimi yalnız insan şüurunda baş verən idraki proseslərə aid deyildir. O, insan fəaliyyətinin, çox, ya az şəkildə, geniş qatlarını əhatə edərək, ictimai münasibətlərin səciyyəvi şəkillərini inikas edir və doğurur” [1, s.39].

S.A.Tokarevin verdiyi bu tərif, ümumən, rəsmi sovet ideologiyasının hakim tezislərini özündə ifadə edir. Heç şübhəsiz ki, dini solumdan kənarında təsəvvür etmək olmaz: din, bu mənada doğrudan da, sosial hadisədir. Lakin müəllifin yanaşmasında din yalnız sosial hadisə kimi tərif olunur. Bunun səbəbi çox aydın və üzəddir. Solum/cəmiyyət – insan toplumu deməkdir. Marksist-leninçi fəlsəfə dini ilahi mənşəli hadisə yox, insan təxəyyülünün məhsulu hesab edir və bütün təfsirlər, nəzəriyyələr, baxışlar, konsepsiyalar, istisnasız olaraq, bu müddəanın üzərində qurulur.

Mif-din münasibətlərinin ifadə sahələrindən biri magiya-din münasibətləridir. Magiya bir tərəfdən mifologiya, o biri tərəfdən din ilə sıx bağlıdır. Dünyaca məşhur etnoqraf Ceyms Corc Freyzer magiya haqqında yazır: “Magik düşüncə iki prinsipə əsaslanır. Onlardan birincisində deyilir: oxşarlıq oxşarlığı yaradır, yaxud nəticə öz səbəbinə oxşayır. İkinci prinsipə görə, bir dəfə bir-birinə toxunan əşyalar birbaşa ünsiyyətdən sonra uzaqdan-uzağa da qarşılıqlı təsiri davam etdirirlər. Birinci prinsip bənzəmək (oxşamaq), ikincisi isə təmas, yaxud yoluxma qanunu adlana bilər” [2, s.19].

Göründüyü kimi, magiya ilkin mif-dini təsəvvürlər sisteminə əsaslanan cadugərlik praktikasıdır. Bu praktikanın ideoloji bazasını, inanc əsaslarını mifologiya, ibtidai dini təsəvvürlər təşkil edir.

Edvard Taylor yazır: “Əgər qısa şəkildə desək, magiyanın tarixdəki yeri belədir: o, öz əsas prinsipinə görə məlum sivilizasiyaların ən aşağı pilləsinə aiddir. Magiya dünyanın aqlı inkişafında çox az rol oynamış ibtidai cəmiyyətlərdə indi də bütün gücü ilə qorunmaqdadır” [3, s.92].

Göründüyü kimi, Taylor da magiyanı sivilisasiyanın – mədəni düşüncə tarixinin ilk pilləsinə aid etməklə onu mifoloji təsəvvürlər səviyyəsində təsdiqləyir. Bu cəhətdən, magiya-din münasibətləri kontekstində söylənmiş fikirlər bizə mif-din münasibətlərini antropoloji fikrin klassik nümunələri əsasında nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Mirça Eladeyə görə, inanc və mərasimlər bizi magik düşüncə sahəsinə çəkib aparır. Lakin biz xalq praktikasının magiyadan asılılığını qəbul etməklə düyünvurmanın (düyünçalmanın) ümumi simvolikasını magik mentallığın müstəsna yaradıcılığı kimi nəzərdən keçirməkdə

haqlıyıq mı? Biz fikirləşmirik ki, bu, belə olub. Hətta hind-avropalılarda düyünvurma mərasim və simvolları xtonik-ay elementlərinə də malik olub, bundan irəli gəlməklə magik təsirlərlə yögrulsə də, təkcə əsl dini təcrübəni deyil, həm də insan və dünya haqqında ümumi təsəvvürləri əks etdirən sənədlərə də izah vermək lazımdır” [4, s.200].

Müəllifin fikirlərindən bəlli olur ki, folklor mif və ritualların (inanc və mərasimlər) nümunəsində magiya ilə bağlıdır. Magiya həm də din (dini praktika) ilə əlaqəlidir.

C.C.Freyzer miflə magiyanın qovuşduğu məqama diqqət yönəldərək yazır: “Bir sıra magik ayinlərdə ruhların müdaxiləsi nəzərdə tutulur: dualar və qurbanvermələr vasitəsilə onların xeyirxahlığını qazanmağa cəhd olunur. Bu hallarda magiya din ilə qovuşmada çıxış edir” [2, s.53].

Buradan nə aydın olur? Freyzerə görə, din Tanrıya inam və bu inama əsaslanan həyat tərzidir. Əlbəttə, bu tərif öz ümumi konturları daxilində bizim tərəfimizdən də qəbul olunur. Dinin mövcudluğunun ilkin şərti inamdır, bu inam özü ilə həmin dinin yaşam təcrübəsini və dini praktikanı gətirir. Freyzer dini Tanrıya və onun yaratdığı fəvqəladə varlıqlara inam və ilahi iradəyə tabe olma, magiyanı isə insanın ilahi iradəyə tabe olmayıb, fəvqəlgüclərə təsiretmə praktikası kimi qəbul edir. Bu, mif-din münasibətləri kontekstində mifoloji şüür daşıyıcısı olan insanın da belə bir dindənənar “azadlığa” malik olduğunu ortaya qoyur.

Azərbaycan folklorşünasları içərisində mifologiya-din münasibətləri məsələsini S.Rzasoy araşdırmaqdadır. S.Rzasoyun bu mövzuda baxışları ilk dəfə sistemli şəkildə onun “Oğuz mifi və Oğuznamə eposu” adlanan monoqrafiyasının “Teoinformasiyanın Mifologiya və Din səviyyələri” adlanan yarım fəslində qoyulmuş [5, s.35-39], daha sonrakı araşdırmalarında yeri gəldikcə inkişaf etdirilərək, “Şüurun inkişaf mərhələləri: mifoloji və tarixi şüür” adlanan tədqiqatında [6, s.168-201] bitkin sistem halına gətirilmişdir. O, yer üzündəki bütün teoinformasiyaları tarixi baxımından iki mərhələyə ayırır:

1. Teoinformasiyanın səmavi kitablara - ilahi vəhyələrə qədər olan tarixi;
2. Teoinformasiyanın səmavi kitablara başlanan tarixi [6, s.194].

Müəllif teoinformasiyanın səmavi kitablara (ilahi vəhyələrə) qədər olan tarixini – mifologiya, səmavi kitablara başlanan tarixini isə din hesab edir. Beləliklə, S.Rzasoyun baxışlar sistemində mifologiya və din vahid teoinformativ sistemin tərkib hissələri kimi götürülür. S.Rzasoy bu informasiyanı “Vahid Dünya İnformasiyası” adlandırmışdır [7, s.32]. Yəni alimə görə, dünyanın, istisnasız olaraq, bütün maddi və mənəvi ünsürlərini, təzahür hal, forma və şəkillərini birləşdirən “vahid məlumat” var. Həmin məlumat, göründüyü kimi, ictimai şüurun mif, folklor və din formalarını da birləşdirir.

Bizim yanaşmamıza görə, dinə yanaşmada müxtəlif mövqələrin olmasına baxmayaraq, onu ən ümumi halda yaradılış ideologiyası, dünyagörüşü və sosial-mədəni davranış sistemi kimi götürmək olar. Bu cəhətdən, din yaradılış ideologiyası kimi bütün varlıq aləminin yaradılışından bəhs edən ideoloji düşüncə sistemi, dünyagörüşü kimi varlıq haqqında tam (bütöv) təsəvvürlər sistemi, sosial-mədəni davranış sistemi kimi insanlığın həyatını tarix boyunca sakral davranış sxemləri əsasında təşkil edən total davranış modelidir.

Dini təsəvvürlər politeist və monoteist struktura malikdir. Politeizm elmdə dinin ilkin mərhələsi kimi təsəvvür olunur. Bu inanclar islamaqədərki Azərbaycan folklorunda canlı şəkildə yaşamaqda idi. İslamın qəbulu ilə bu inanclar hər biri öz dərəcəsinə arxa plana keçib transformasiyalara uğrasa da, folklorumuzda öz izlərini saxlamaqdadır.

Politeist inanclar, əsasən, aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

1. Fetişizm – ayrı-ayrı predmetlərin canlı şəkildə təsəvvür olunmasıdır. Məsələn, nağıllarda güzgünün – gölə, darağın – meşəyə çevrilməsi və s. Bunlar əski dini-mifoloji, mistik-magik inancları özündə əks etdirir.

2. Animizm – hərfi mənada ruhlara inanc sistemidir. Azərbaycan folklorunda animistik inanc və obrazlar çox geniş yayılmışdır.

3. Totemizm – insanların heyvanlar, bitkilərlə qohumluğuna əsaslanan əski politeist düşüncə mərhələsidir. Azərbaycan folklorunda totemizm görüşləri öz izlərini müxtəlif obrazlarda saxlamaqdadır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da əsas qəhrəmanların şəcərəsində heyvan-əcdad mütləq iştirak edir.

4. Şamanizm – insanlarla ruhlar arasında əlaqənin praktikasını və inanc əsaslarını əhatə edən əski mifoloji düşüncə sistemidir. Azərbaycan folkloru bu obrazı öz yaddaşına “qam” şəklində yazmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Qam-ğan” (“Şaman-xan”) adı var. Ənənəvi mədəniyyət sistemində falçılar, baxıcılar, cadugərlər və s. şamanların “xələfləridir”.

Türk din tarixinin ən mübahisəli məsələsi “tanrıçılıq dini” konseptidir. “Tanrıçılıq” (başqa adı ilə: “tenqrianstvo”) tədqiqatçıların mərkəzində Tanrı (Tenqri) obrazı duran inanc sisteminə verdiyi addır. Qədim türklər Allah adına Tanrını tanıyırdılar. Tanrıçılıqda politeist inanclardan monoteizmə keçid müşahidə olunur. Bunun izləri özünü daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud”da saxlamışdır.

İslama keçid mürəkkəb məzmunu malik proseslərlə müşayiət olunan prosesdir. Bu, ictimai şüurun yeni məzmunu total transformasiyası kimi çox mürəkkəb elmi məsələdir.

Azərbaycan folklorunda İslama keçid özünü bir çox səviyyə və onlara aid elementlərdə qorumuşdur. Həmin elementlərin mövcudluğu onların İslama keçidin əsas struktur elementləri olduğunu göstərir. Bu “keçid strukturları”, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

İdeya: Tanrı – Allah. İslam dini monoteist konsepsiya kimi bütövlükdə Allah ideyası üzərində qurulmuşdur. Allah İslamda külli kainatın yaratıcısı kimi maddəüstü (laməkan və lazaman) ideyadır. Maddi aləm Allahdan başlanır və Allaha qayıdır. Folklorunda İslama keçid özünü ilk növbədə “Tanrı-Allah” transformunda qorumuşdur. Azərbaycan dilində indi də Allah mənasında Tanrı kişi adı işlənməkdədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Tanrı-Təala” ifadəsi var ki, bu da birbaşa folklorunda İslama keçidin ideya əsaslarını nümayiş etdirir.

Kosmoqrafiya: Uçmaq – Cənnət, Damu – Cəhənnəm. İslam kosmoqrafiyasında aləm bu dünya və o dünyadan ibarət təsəvvür olunur. O dünya qeyri-maddi aləm olmaqla Cənnət və Cəhənnəmdən ibarətdir. Qədim oğuz eposunda Cənnət – “Uçmaq”, Cəhənnəm “Damu” adlanır ki, bu da folklorunda İslama keçidin kosmoqrafik əsaslarını nümayiş etdirir.

Paremiologiya – nitq folkloru. Azərbaycan folklorunda paremioloji vahidlər səviyyəsində

İslama keçidi inikas edən strukturlar vardır. Paremilər – nitq folkloru nümunələridir. Bunlar frazeoloji-ideomatik struktura malik olduğu üçün öz poetik quruluş və məzmununu əsrlər boyunca dəyişməz şəkildə qoruya bilir.

Mərasimi davranış formulları: toy, yas, xalq tamaşaları. Azərbaycan mədəniyyəti mərasimlərlə zəngindir. Mərasimlər milli yaddaşın mühafizəkar formalarıdır. Hər bir xalq yeni mədəni ideologiyaların təsirinə məruz qaldığı halda belə, qədim düşüncə tərzini özünü mərasimlərdə yaşatmaqda davam edir. Bu cəhətdən Azərbaycan toyları, yasları və s. İslam dininin təsirinə məruz qalsa da, onlarda əski düşüncə tərzini özünü qorumaqdadır. Bundan dolayı mərasimi davranış formulları folklorunda İslama keçidin tədqiqi üçün zəngin material verir.

Qeyd edək ki, folklorunda İslama keçidin izləri daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda əks olunmuşdur. Bu səbəbdən də biz həmin eposu tanrıçılıqdan İslama keçidin total modelləşdirici sistemi hesab edirik.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bir epos kimi oğuz türklərinin etnokosmik düşüncəsini özündə bədii söz kodu ilə gerçəkləşdirən poetik sistemdir. Bu sistem total modelləşdirici xarakterə malikdir. Çünki bu eposda bir etnos kimi oğuz türklərinin varlığı total şəkildə modelləşmişdir. Bu mənada, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz etnosunun mikrostruktur modelidir. Oğuz makrostruktur etnos hadisəsi kimi bu eposda proyeksiya olunaraq bədii mikrostruktura çevrilmişdir.

“Dədə Qorqud” eposunun total modelləşdiricilik xassəsi onun etnosun varlığını həm də dinamikada (hərəkətdə olan halında) inikas etməsində ifadə olunur. Belə ki, epos oğuz xalqının həyatının “bir anını” əks etdirən bədii lövhə yox, etnosun hərəkət dinamikasını inikas edən sistemdir. Ona görə də “Dədə Qorqud” dastanında İslama keçidin bütün səviyyələrini canlı şəkildə müşahidə və bərpa etmək olur.

“Azərbaycan folkloru və İslam dini” mövzusunun ən funksional olduğu sahə aşığı yaradıcılığıdır. Bu sahə “folklor və İslam” probleminin bütün mənalı elementlərini özündə əks etdirir. Belə ki, İslam Azərbaycan folklorunda özünü ən parlaq şəkildə məhız “aşığı” işarəsi ilə bərqərar etmişdir. “Aşığı” birbaşa İslami-təsəvvüfi konseptdir. Lakin o, Azərbaycan düşüncə məkanına “kənardan” gətirilmə konsepti yox, transformasiyadır. Belə ki, aşığın sənətçilik paradiqmasında əcdadı ozandır. Aşığa qədər Azərbaycan sənət tarixi ozanı tanıyır. İslama keçiddən sonra ozan aşığa transformasiya olunur. Lakin bu transformasiya birbaşa “ozan-aşığı” keçidindən ibarət olmayıb, “ozan-aşığı-aşığı” üçlü strukturuna malikdir. Biz ozanı tanrıçılıq ideologiyasının sənət və yaradıcılıq paradiqması hesab edirik. Ozan adı bizə istər etnoqrafik-tarixi qaynaqlardan, istərsə də “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrindən məlum olan oğuz sənətçi tipidir. O, həm də musiqiçidir: qopuz ozanın ayrılmaz atributudur. Ozanlar – xalq nəğməkarlarıdır: əsas peşələri oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqlarını tərənnüm etməkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Dəli Domrul” boyunda Dədə Qorqudun dilindən söylənmiş “Bu boy Dəli Domrulun olsun. Məndən sonra alb ozanlar söyləsin! Alını açuq comərd ərənlər dinləsin” ifadəsi ozanların funksional tipləri baxımından epos-dastan ifaçıları (söyləyiciləri) olduğunu göstərir. Ozanlar mənsub olduqları oğuz cəmiyyətinin dini ideologiyası baxımından tanrıçılıq ideologiyasının tərənnümçüləri idilər.

Aşıqşünaslıqda hakim olan təsəvvürlərə görə, aşıq – ozanın təsəvvüfi-islami transformasiyasıdır. Ancaq ozan-aşıq keçidini ozanın aşığa birbaşa transformasiyası kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Burada təsəvvüf deyilən faktorun həlledici rolu var. İslamın qəbulu ilə oğuz-türk mədəniyyətinə “aşıqlıq” konsepti daxil olur. İlk aşıqlar təkkə-ocaqlarda fəaliyyət göstərən aşıqlar idilər. Sonradan milli mədəniyyətin total şəkildə islamlaşması kontekstində ozan və aşıq eyni sənət müstəvisini bölməli olur. Bu halda yeni dövrün sənət funksionerləri olan aşıq-aşıqlar aradan qalxmaqda olan oğuzçuluq epoxasının sənət və yaradıcılıq kontekstində daşıyıcıları olan ozanları assimilyasiya edirlər.

“Aşıq” ideoloji konsepsiyası etibarilə islami-təsəvvüfi hadisədir. O, fəlsəfi əsasları etibarilə “vəhdəti-vücut” təliminin daşıyıcısı, islami-təsəvvüfi statusu etibarilə “haqq aşığıdır”. Bu gün sırf sənət və yaradıcılıq hadisəsi sayılan aşıqlar öz başlanğıcını “haqq aşığı” obrazından götürürlər. “Haqq aşığı” – Allaha aşıq olan deməkdir: əsasında insanın öz yaradıcısına aşıqlıyı durur. Bu aşıqlıq insanın öz Yaradıcısından qopması və bütün ömrü boyu Yaradıcıya doğru can atması sxeminə əsaslanır. Aşıqlar sonrakı epoxalarda nə qədər dəyişsələr də, Allaha aşıqlıq aşıq poeziyasının bütün poetik mahiyyət və məzmununda yaşamaqda davam edir. Aşıq sənəti və yaradıcılığı sonrakı əsrlərdə modernləşməyə məruz qaldı. Lakin heç bir modernləşmə, transformasiya aşıq şeirinin ideoloji-fəlsəfi əsaslarını təşkil edən “vəhdəti-vücut” təlimini dağıda bilmədi. Aşıq şeiri bütün əsrlər boyunca yaradılmışın Yaradana doğru qayıdış yolunu (salikliyi, təriqi) sxemləşdirən Şəriət-Təriqət-Mərifət-Həqiqət modelindən ayrı düşmədi. Bu gün vəhdəti-vücut haqqında heç bir elmi təsəvvürləri olmasa da, aşıq yenə də öz poeziyalarında bu poetik-ideoloji vahidlərlə “işləyirlər”.

Azərbaycan aşıqşünaslığında əsasən son dövrlərdə yayılmış yanlış təsəvvürlərə görə, aşıq poeziyasının ideoloji əsaslarını yalnız təsəvvüfi-irfani görüşlər təşkil edir. Əslində, belə deyil. Azərbaycan el-aşıq şeirində bir çox sənətkar öz yaradıcılığında sırf islami görüşləri tərənnüm etmişlər.

İslam ortodoksal görüşlər sistemidir. Onun əsasında Quran və şəriət durur. Xalq poeziyasının bir çox görkəmli nümayəndəsi öz yaradıcılığında sırf islami görüşlərə əsaslanmış, Quran və şəriət ölçülərindən kənara çıxmamışlar.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, ortodoksal İslam özünü xalq poeziyasının strukturunda üç əsas səviyyədə göstərir: ideya səviyyəsi; obraz səviyyəsi; motiv səviyyəsi.

Heterodoks-islami görüşlər özünü bir çox el şairi ilə bərabər, əsasən, aşıqların yaradıcılığında göstərmişdir. Çünki aşıq poeziyası birbaşa təsəvvüfi-islami görüşlərlə bağlıdır. Təsəvvüf ideologiya kimi heterodoks təlimdir. O, gerçəkliyin ilahi sxemi kimi Şəriət-Təriqət-Mərifət-Həqiqət sxeminə əsaslanır. Bu sxemin əsasında ortodoks pilləni Şəriət təşkil edir. Lakin təsəvvüf ortodoks pilləni adlayaraq heterodoks pillələrə daxil olur. Bu pillələr özünü el-aşıq poeziyasının strukturunda üç əsas səviyyədə göstərir: ideya səviyyəsi; obraz səviyyəsi; motiv səviyyəsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Токарев С.А. Религия и мифология / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с.376-378.
2. Фрезер Дж.Дж. Золотая ветвь. Москва: Издательство политической литературы, 1984, 703 с.
3. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва: Политиздат, 1989, 574 с.
4. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Москва: Ладомир, 2000, 414 с.
5. Rzasoy S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Səda, 2007, 181 s.
6. Rzasoy S. Şüurun inkişaf mərhələləri: mifoloji və tarixi şüur // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XLI kitab. Bakı: "Elm və təhsil", 2013, s.168-201.
7. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-Tarix konteksti. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 212 s.
8. Токарев С.А. Ранние формы религии. Москва: Издательство политической литературы, 1990, 622 с.

Галиб Сайылов
**ПОЭТИЧЕСКОЕ ОТРАЖЕНИЕ ИСЛАМА
 В НАЦИОНАЛЬНОМ ФОЛЬКЛОРЕ**

РЕЗЮМЕ

Религия как форма общественного мышления является сложным феноменом. Областью отражения отношений миф-религия является магия-религия. Магия тесно связана с одной стороны с мифологией, а с другой с религией. Магия практика колдовства, основанная на систему мифологическо-религиозных представлений. Идеологическую базу и основу верований составляет мифология и примитивные религиозные представления. Религиозные представления обладают монотеистической и политеистической структурой. Самым спорным вопросом тюркской религиозной истории является концепт «религия тенгрианство». «Тенгрианство» это название данное исследователями системе верований, в центре которой стоит образ Тенгри. Древним тюркам Аллахом служил Тенгри. В Тенгрианстве наблюдается переход от политеистических верований к монотеизму. Следы этого больше всего сохранились в «Книге моего Деда Коркута». В Азербайджанском фольклоре переход к Исламу были сохранены на многих уровнях и их элементах, таких как Идея- Тенгри-Аллах, Космография: Учмаг-Рай, Даму-Ад. Паремииология: фольклор речи. Поведенческие формулы обряда. Ашугское творчество.

Galib Sayilov
**THE POETICAL DESCRIPTIONS OF THE ISLAMIC
 RELIGION IN NATIONAL FOLKLORE**

ABSTRACT

Religion as a form of a social thinking is a complex phenomenon. Myth-religion relationships is expressed through magic-religion. The magic is closely related to the mythology on the one hand and on the other hand it is related to religion. Magic is the practice of witchcraft, based on a system of mythological and religious ideas. Mythology and primitive religious ideas form ideological basis and foundation of beliefs. Religious beliefs have a monotheistic and polytheistic structure. The most controversial issue of Turkic religious history is the concept of “Tengrian religion.” “Tengrianism” is the name given by researchers to the belief system, in the center of which is the image of Tengri. Ancient Turks recognized Allah as Tengri. In Tengrianism, there is a transition from polytheistic beliefs to monotheism. Traces of this are best preserved in the “Book of Dede Korkut”. In Azerbaijani folklore, the transition to Islam was preserved at many levels and their elements are as follows: Idea-Tengri-Allah, Cosmography: Uchmag (flying)-Paradise, Damu-Hell. Paramyology: folklore of speech. Behavioral rite formulas. Creativity of Ashugs.